

Mijn hart, die klopte in mijn keel. Voornaamwoorden in gesproken Nederlands

1. Inleiding

Dagelijks hoor en lees je in het Nederlands zinnen zoals de volgende (uit Audring 2009):

- (1) Ken je 't *liedje* niet? *Hij* is echt leuk.
Spannend *boek* uit? Ruil 'm gratis om.
't Zit toch ook bij *olijfolie* wel een beetje in hoe 't geconserveerd wordt.
Je hebt je *bladmuziek* laten liggen, kom je *het* van de week een keer halen?

Deze vier zinnen laten allemaal hetzelfde patroon zien: een voornaamwoord dat qua geslacht niet past bij het bijbehorende zelfstandige naamwoord. Dat wordt als fout beschouwd, want voornaamwoorden behoren tot de congruerende woorden en zijn afhankelijk van een ander woord, in dit geval een zelfstandig naamwoord.

In deze lezing bespreek ik 'fouten' zoals in (1) vanuit een taalkundig perspectief. Hoe komen deze zinnen tot stand? Waarom kiezen sprekers een mannelijk voornaamwoord bij een onzijdig naamwoord en andersom? Het doel van de lezing is een genuanceerder kijk op dit type taalgebruik en meer waardering voor de spontane zelforganisatie van taal.

2. Het woordgeslacht in het Nederlands

De eerste vraag is of de voornaamwoorden eigenlijk wel correct kunnen congrueren. Een voorwaarde voor congruentie is dat zelfstandige naamwoorden en voornaamwoorden hetzelfde aantal en hetzelfde soort geslachten onderscheiden. Zo heeft bijvoorbeeld het Duits een parallel systeem van 'mannelijke', 'vrouwelijke' en 'onzijdige' naam- en voornaamwoorden:

(2)	<i>der</i> Löffel	-	<i>er</i>
	<i>die</i> Gabel	-	<i>sie</i>
	<i>das</i> Messer	-	<i>es</i>

Deze paralleliteit geldt niet voor het Standaardnederlands in Nederland (als er verder in deze tekst van het Nederlands wordt gesproken, wordt deze variëteit bedoeld). Vergelijk:

(3)	<i>de</i> lepel	-	<i>hij</i>
	<i>de</i> vork	-	<i>hij?</i>
	<i>het</i> mes	-	<i>het</i>

In tegenstelling tot het Duits hebben mannelijke en vrouwelijke naamwoorden in het Nederlands hetzelfde lidwoord. Bovendien duiden de meeste ABN-sprekers een vork – en veel andere *de*-woorden – eveneens aan met *hij*. In sommige gevallen, zoals in de derde en vierde zin in (1), is het zelfs zo dat voor veel sprekers zowel *hij/hem* alsook *zij/haar* kunstmatig zouden klinken. Er is dus iets aan de hand met het Nederlandse woordgeslacht.

3. Woordgeslacht en taalverwerving

Het probleem wordt duidelijk als men kijkt naar de verwerving van het woordgeslacht door kinderen (zie bv. Cornips & Hulk 2008). Voor het taallerend kind biedt de taal op twee manieren houvast bij het onder de knie krijgen van het systeem: door de betekenis van het naamwoord en door de vorm van congruerende woorden.

De betekenis van het naamwoord speelt in het Nederlands (behalve bij woorden voor mensen en hogere dieren) een geringe rol bij het bepalen van het woordgeslacht. Maar ook de grammaticale vormen zijn slechts beperkt informatief. Terwijl de Duitse voorbeeldzin in (4) drie congruerende woorden bevat (cursief gemarkeerd) die wijzen op het mannelijke geslacht van *Löffel*, bevat het Nederlandse equivalent er slechts twee, en ook die geven alleen aan dat *lepel* een *de*-woord is.

- (4) Ich möchte *den* kleinen Löffel, *der* auf dem Tisch liegt.
Ik wil *de* kleine lepel *die* op tafel ligt.

Dit tekort aan vormkenmerken is systematisch: de tabel in (5) laat zien dat het Nederlands slechts op één plek, namelijk bij het persoonlijk voornaamwoord, het verschil tussen mannelijk en vrouwelijk zichtbaar maakt.

(5)

onbepaald lidwoord	bepaald lidwoord	bijvoeglijk naamwoord	betrekkelijk vnw.	aanwijzend vnw.	persoonlijk vnw.
<i>een</i>	<i>de</i>	<i>kleine</i>	<i>die</i>	<i>die</i>	<i>hij</i>
	<i>het</i>	<i>klein(e)</i>	<i>dat</i>	<i>dat</i>	<i>zij</i>
					<i>het</i>

Uit onderzoek blijkt dat persoonlijke voornaamwoorden bij de verwerving van grammatica onvoldoende steun bieden (Curzan 2003: 63; Howe 1996: 72). In het Nederlands heeft dit het effect dat een taallerend kind geen drie-, maar een twee-genera-systeem verwerft. Belangrijk is dat dat het kind niet kan worden verweten: het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke woorden is simpelweg te weinig zichtbaar in de taal.

4. Omgang met de situatie

Een mogelijkheid om met deze situatie om te gaan, is het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke woorden later (bijvoorbeeld op school) bewust te onderwijzen. Dat heeft twee nadelen. Ten eerste blijven taalgebruikers afhankelijk van een woordenboek. Ten tweede leidt het tot onnatuurlijk taalgebruik. Zelfs voor hoogopgeleide sprekers zullen de zinnen in (6) kunstmatig klinken, ook al zijn *spatie*, *groente* en *gevangenis* volgens van Dale vrouwelijk.

- (6) ? Ik ben een *spatie* vergeten! Kan ik *haar* nog toevoegen?
 ? Laten we de *groente* weggooien, *ze* is al bedorven.
 ? De nieuwe *gevangenis* is bijzonder veilig omdat *ze* op een eiland ligt.

Een tweede (en betere) mogelijkheid is om te aanvaarden dat de Nederlandse standaardtaal (al enige tijd) niet meer over een klassiek drie-genera-systeem beschikt. Dat maakt het mogelijk om het onderwerp met een onbevooroordeelde blik te benaderen. Bijzonder interessant is dan de vraag hoe sprekers zich redden zonder woordenboek, namelijk in spontane spraak.

5. Onderzoek

Met behulp van het *Corpus Gesproken Nederlands* heb ik onderzoek gedaan naar het gebruik van voornaamwoorden in spontaan gesproken Standaardnederlands (o.a. Audring 2006; 2009). De focus lag hierbij met name op 'verwijsfouten' zoals in (1). Het onderzoek leverde een verrassend helder beeld op:

- de combinatie *het*-woord – *hij/deze/die* kwam voor bij telbare en conceptueel duidelijk omliggende objecten (dus met woorden zoals *boek*, *liedje* of *hart*);
- de combinatie *de*-woord – *het/dit/dat* kwam voor bij stofnamen en niet-telbare abstracta (dus met woorden zoals *olijfolie*, *bladmuziek*, of *wol*).

Vrouwelijke voornaamwoorden worden in spontane spraak uitsluitend gebruikt voor vrouwelijke personen (het gebruik van *haar* in combinatie met woorden zoals *bestuur* hoort bij een ander register en moet als een separaat fenomeen worden beschouwd).

Deze resultaten laten zien dat de zinnen in (1) niet zomaar als slordig taalgebruik kunnen worden weggezet. Zij volgen een bepaald systeem. Dat systeem, waar taalgebruikers zich overigens zelden bewust van zijn, biedt een effectieve oplossing voor de in punt 3 geschetste probleemsituatie, want het maakt gebruik van een conceptueel onderscheid (telbaar – niet telbaar) dat sprekers reeds tot hun beschikking hebben. Een woordenboek is hierbij overbodig. In mijn lezing zal ik verder argumenteren dat dit spontane systeem bovendien past bij de manier hoe andere talen hun systeem van woordgeslacht organiseren.

6. Besluit

Uit de taalkunde weten wij dat fouten vaak niet uit het niets ontstaan. Ook in het hier besproken geval is er een duidelijke oorzaak aan te wijzen: het gedeeltelijke verlies van het grammaticale verschil tussen mannelijke en vrouwelijke naamwoorden. De oplossing die de spontane spraak heeft ontwikkeld, vertoont een verrassende logica en is vanuit taaltypologisch oogpunt geheel natuurlijk. Voor het onderwijs betekent dat dat dit type taalgebruik genuanceerder beschouwd zou moeten worden. Het debat wordt bemoeilijkt door de grote verschillen tussen regionale variëteiten en tussen diverse registers van spraak en schrift. Een onbevooroordeelde blik en taalkundige kennis verdienen de aanbeveling als een goede eerste stap.

Referenties

- Audring, J. (2006). "Pronominal Gender in Spoken Dutch". In: *Journal of Germanic Linguistics*, 18 (2), p. 85-116.
- Audring, J. (2009). *Reinventing Pronoun Gender*. Utrecht: LOT.
- Cornips, L. & A. Hulk. (2008). "Factors of success and failure in the acquisition of grammatical gender in Dutch". In: *Second Language Research*, 24 (3), p. 267-295.
- Curzan, A. (2003). *Gender Shifts in the History of English*. Cambridge: Cambridge University Press.

33ste HSN-Conferentie

Howe, S. (1996). *The Personal Pronouns in the Germanic Languages. A Study of Personal Pronoun Morphology and Change in the Germanic Languages from First Records to the Present Day*. Berlin: de Gruyter.